

ЭКОЛОГИЯ И ЭКООБРАЗОВАНИЕ
ЭКОЛОГИЯ ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ
ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL EDUCATION

Низамиев А.Г.

АЗЫРКЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТТЫН ӨЗӨГҮ – ЭЛДИК ЭКОЛОГИЯ

Низамиев А.Г.

ОСНОВА СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ – НАРОДНАЯ ЭКОЛОГИЯ

A.G. Nizamiev

THE BASIS OF MODERN ECOLOGICAL CULTURE – PEOPLE ECOLOGY

УДК: 502.37.033

Макалада элдик экологиянын тажрыйбаларын азыркы экологиялык маданиятты калыптандырууда колдонуу зарылдыгы каралат. Бүгүн экологиялык билим берүүнү жана тарбиялоону азыркы илим жана технологиянын жетишкендиктери менен гана жетишүүгө мүмкүн эмес. Бул ишти элдик тажрыйбалардын негизинде жаңыча усулдар жана багыттар менен алып баруу керек. Бул үчүн кыргыз элинин чарбалык ишмердүүлүгүндөгү тажрыйбаларды, элдик фольклордон жана элдик ойчулдардын дүйнө таанымдарынан мисалдарды иликтеп көрүү сунушталат.

Негизги сөздөр: экологиялык маданият, элдик экология, экологиялык баалуулук, экологиялык окуу.

В статье рассматривается необходимость применения опыта народной экологии в формировании современной экологической культуры. Сегодня экологическое образование и воспитание невозможно проводить только на основе достижений науки и технологии. Это дело должно вестись на основе народных опытов с применением новых методов и направлений. Для этого предлагается изучить опыты из хозяйственной деятельности кыргызского народа, примеры из народного фольклора и мировоззрения народных мыслителей.

Ключевые слова: экологическая культура, народная экология, экологическая ценность, экологическое учение.

The article deals with the necessity of using experiences of people ecology in the formation of contemporary ecological culture. The ecological education may not be effective based only on the achievements of modern science and technology. The problem can be solved by applying new approaches and methods based on people experiences. For this it is suggested to study experiences of economic activity of Kyrgyz nation, examples from national folklore and world outlook of national thinkers.

Key words: ecological culture, traditional ecology, ecological value, ecological studies.

Бүгүнкү дүйнө жүзүндөгү илимий-техникалык жетишкендиктерге ылайыкташкан социалдык-экономикалык өсүп-өнүгүү курчап турган чөйрөнүн булганышы, жаратылыш ресурстарынын түгөнүшү жана табигый ландшафттардын аянтынын азайышы менен коштолуп жаткандыгы баарыбызга маалым. Өнөр жайлык жана турмуш-тиричилик таштандылар

жана акыр-чикирлердин көлөмдүк жана территориялык көбөйүшүнөн улам кээ бир аймактарда маданий ландшафттардын жаңы тиби – “таштанды” ландшафттар пайда болууда. Мындай абал бардык өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да жаңы мамлекеттик экологиялык саясатты жүргүзүү, анын негизинде экологиялык билим жана тарбия берүүнүн заманбап механизмдерин иштеп чыгуу зарылдыгын жаратат.

Мунун маанилүү жолу катары эл арасында экологиялык маданиятты калыптандырууну кароого болот. Белгилүү эколог-окумуштуу Э.Ж.Шүкүров белгилегендей, адамдын жаратылышка болгон тескери карама-каршылыгын катастрофа менен бүтүрбөш үчүн тирүү жаратылышты эң жогорку жана талашсыз баалуулук катары адам маданиятына киргизүүбүз зарыл [1, 46-б.].

Албетте, заман талабына ылайык экологиялык билим берүүнү жана экологиялык тарбиялоону азыркы илим жана технологиянын учурдагы жетишкендиктерин даңазалоо менен гана жетишүүгө мүмкүн эмес. Биздин оюбузча, бул ишти элдик эски тажрыйбалардын негизинде жаңыча усул-жолдор менен алып барышыбыз керек. Башкача айтканда, элдин көп кылымдык тажрыйбасына, топтолгон акылмандык идеяларына бай болгон каада-салттын, көөнө маданияттын да жетишкендиктерине таянуу менен жүргүзүү жемиштүү болот.

Экологиялык баалуулуктардын руханий кубулуш катары калыптанышы этностун же элдин салттуу маданиятында, адамдардын жаратылыш менен болгон карым-катнашынын көп жылдык тажрыйбасында көрүнөт. Башкача айтканда, экологиялык баалуулук ар түрдүү факторлордун (диний, этномаданий, руханий-адеп-ахлактык, философиялык, дүйнө таануучулук, этикалык-эстетикалык ж.б.) таасири астында түзүлдү жана өнүктү. Кыргыздардын экологиялык баалуулугунун эволюциялык мааниси коомчулуктун өнүгүү диалектикасынын негизинде анын руханий маңызынын ар дайым өзгөрүүсү, жаңылануусу жана баюусу менен аныкталат [2, 11-12-б.].

Албетте, географиялык жана тарыхый факторлорго ылайык азыркы күндө Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсү, анын калкынын чарбалык жана турмуш-тиричилик ишмердүүлүгү жаратылыш менен түздөн-түз байланышта жана андан көп көз каранды. Анын үстүнө улуттук экономикабыздын приоритеттүү тармактарын түзгөн тоо-кен өнөр жайы, гидроэнергетика, айыл чарбасы, тамак-аш өнөр жайы жана туризмдин ресурстук базалары жаратылыш байлыктарына (элементтерине жана кубулуштарына) негизделет. Аталган тармактардын жайгашуу жана өнүгүү абалы, келечеги жаратылыш ресурстарынын жана шарттарынын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү менен тыгыз байланышта.

Мына ушуга байланыштуу экология жана жаратылышты пайдаланууну окуп-үйрөнүүдө анын илимий негиздерин терең өздөштүрүү менен катар бул багыттагы элдик тажрыйбалардын, салттардын, үрп-адаттардын өзөгүн түзгөн элдик экологиянын сабактарын да үйрөнүү актуалдуу багыт экендигинде талаш жок.

Экология сабагынын өзгөчөлүгү аны окутуу процессинде негизги маалыматтарды, түшүнүктөрдү, байланыштарды жана карама-каршылыктарды конкреттештирүү, окуучуларга жана студенттерге туура жана таасирдүү жеткирүү, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, изденүүсүн жандандыруу максатында бул багыттагы элдик тажрыйбаларды, салттарды, адаттарды мисал катары талап кылгандыгында жатат.

Элдик экология чарбалык жана турмуш-тиричилик ишмердүүлүктө. Жогоруда айтылгандай, кыргыз элинин географиялык жайгашуусу, тарыхый өнүгүүсү жаратылыш менен түздөн-түз байланышкан жана анын чарбалык аракети, турмуш-тиричилиги жаратылыштын өсүп-өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө негизделген, эриш-аркак иш алып барууга шартталган. Табияттын мезгилдик өзгөрүүлөрүнө негизделген көчмөн турмуш кечирген элде жаратылыш, андагы адамдын орду, адам менен жаратылыштын карым-катнашы, жаратылыштын байлыктарына болгон мамилени камтыган экологиялык маданияттын калыптанышы өзгөчө мааниге ээ болгон. Кыргыз эли табиятты өзгөчө кабыл алып, анын предметтерин жана кубулуштарын ыйык туткан, жаратылыш менен болгон мамиледе сарамжалдуулукка, үнөмдүүлүккө басым жасаган. Ачкөздүк, ысырапчылык сыяктуу терс көрүнүштөр катуу сынга алынып, “убалына калуу”, “каарына калуу”, “каргыш тийүү”, “кыянаттык кылбоо” өңдүү түшүнүктөр менен тыюу салынган.

Элдик тажрыйбанын белгилүү чарбалык жана тиричилик жетишкендиктерине жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу, калыбына келтирүү жана коргоо ыкмаларын кошууга болот. Буга узак убакыттын ичинде экологиялык-географиялык таанып-билүүнүн негизинде тоолуу жайыттарды иштетүүнүн технологиясы мисал боло алат.

Ландшафттардын, анын ичинде өсүмдүктөр дүйнөсүнүн бийиктик алкактуулук боюнча жайгашуусунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндө илимий түшүнүк болбой туруп, кыргыз эли көп жылдык байкоолордун жана эмпирикалык таанып-билүүлөрдүн негизинде мал багууда жайыттарды туура пайдалана билген. Ал система чөйрөнүн экологиялык шартына, жыл мезгилине, бийиктик алкактуулук боюнча чөп катмарынын жетилүү убактысына, тоюттардын сапатына жана түшүмдүүлүгүнө, рельефтин жана климаттын өзгөчөлүктөрүнө таянган. Мал жандыктарды сезондук жайыттарга айдоо аларды жетилип бышкан чөп азыктары менен камсыздоого мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле мындай кезектешип жана тең салмакта пайдалануу жайыттардын чөп жана бадал катмарынын азаюусунан, тебелеп-тепселүүсүнөн сактап, кайра калыбына келүүсүнө шарт түзгөн. Натыйжада малдардын жыл бою химиялык-биологиялык курамы ар түрдүү болгон тоюттар менен азыктануусу камсыз болуп турган.

Тоолуу жайыттарды мындай сезондук пайдалануу ыкмасы совет доорунда мал багытындагы колхоз жана совхоздор аркылуу жакшы өздөштүрүлүп, бардык жайыттар сезонго байланыштуу рационалдуу иштетилип келген. Бирок азыркы мезгилде рынок экономикасынын талаптарына ылайык жеке менчик чарбалар аркылуу жайыттар туура эмес пайдаланып жатат. Калктуу пункттарга жана автотрассаларга жакын же жетүүгө ыңгайлуу жайыттар жыл бою интенсивдүү пайдаланып, жалпы өсүмдүк катмары катуу деградацияга учуроодо. Ал эми алыскы, бийик тоолуу жайыттар көбүнчө кароосуз калып жатат. Чөп катмарын кошумча азыктандыруу, жагымсыз чөптөрдөн (айрыкча тикендерден) арылтуу, дем алдыруу сыяктуу иш-чаралар жокко эсе.

Экологиялык окуу элдик фольклордо. Экология сабагын окутуп-үйрөтүү процессинде айрым темаларды жана проблемаларды ачып көрсөтүүдө элдик бай тажрыйбаларга негизделген элдик чыгармалардан мисал келтирүү жакшы натыйжа берип, окуучулардын жана студенттердин сабакка болгон кызыгууларын жандандырат. Мындай учурда азыркы илимге негизделген экология элдик экология менен айкалышына жол ачылып, жаратылышты коргоо жана анын байлыктарын сарамжал пайдалануу боюнча көп кылымдардан бери сыноодон өтүп топтолгон элдик каада-салттарды, үрп-адаттарды, турмуштук көнүмүштөрдү жана тыюуларды үйрөнүүгө өбөлгө түзөт.

Экологиялык багыты бар элдик чыгармалардын билим берүүчүлүк жана тарбиялык маанилери өтө зор жана таасирдүү. Алар жаш муундарга табигат жана анын предметтери, кубулуштары жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө оригиналдуу маалымат берип, кайрымдуулукка, боорукерликке, руханий тазалыкка, эл-жерди сүйүүгө жана сарамжалдуулукка үндөйт. Көп жактуу предметтер

аралык байланыштарды пайда кылып, илимий жана турмуштук материалдарды эриш-аркак өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Кыргыз элинин элдик чыгармаларында (эпостордо, лирикалык ырларда, жөө жомоктордо, уламыштарда, кошоктордо, макал-лакаптарда ж.б.) жаратылыш, анан элементтери, кубулуштары маанилүү темага ээ болушу кокустан эмес. Алардын басымдуу бөлүгү адамдын жаратылыш менен болгон өз ара карым-катнашын чагылдырат. Демек, бул мааниде алып караганда курчап турган табигый чөйрөнү таанып-билүүдө кыргыз фольклору жакшы мисал боло алат. Башкача айтканда, элдик чыгармаларда адамдын жаратылышка болгон мамилеси, өз ара карым-катнашы, курчап турган чөйрөгө этияттык менен мамиле кылуу, жандыктарды коргоо маселелери таасын көркөм чагылдырылган. Мисалга “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш”, “Карагул ботом” сыяктуу эпикалык чыгармаларды келтирсек болот.

Экологияны окутууда, аны усулдук жактан ар түрдүү, салттык эмес мисалдар менен байытууда элдин руханий казынасынын бай бөлүгү болгон макал-лакаптарды колдоно билүү да зор мааниге ээ экендигин биздин натыйжалар көрсөттү. Албетте, ар бир макал же макалдар тобу өтүлүп жаткан темага, көтөрүлгөн маселеге, түзүлгөн жагдайга жана келтирилген мисалга жараша колдонулуп, кыска түшүндүрмөсү менен коштолуусу усулдук жактан туура.

Экологиялык окуу элдик ойчулдардын чыгармаларында. Поэтикалык-философиялык жактан экологиялык баалуулуктарга жеткиликтүү талдоо жүргүзгөн руханий мурастарыбызга Асан-Кайгы, Жеңижок, Токтогул, Толубай сынчы ж.б. кыргыз ойчулдарынын чыгармалары кирет. Алардын көөнөрбөс чыгармалары элдик болуп калгандыгында талаш жок.

Алсак, чамалуу XIV кылымдын орто чендеринде жашаган ойчул Асан-Кайгынын ар тараптуу мааниси бар чыгармалары бизге келип жеткен. Анын

негизги философиялык багыты тирүү жандыктарга болгон сүйүү, жаратылыш байлыктарына этияттык менен мамиле кылуу, жаныбарлар дүйнөсүнө жардам берүү сыяктуу ой-пикирлерге арналган. Бардык тирүү жандыктарды аеого, баалоого жана урматтоого чакырып, жаратылышта ашыкча, пайдасыз эч нерсе жок экендигин баса белгилеген.

Кыргыздын белгилүү акыны Жеңижоктун чыгармаларында биологиядагы табигый тандоо процесси, жаратылыштагы тең салмактуулук жөнүндө түшүнүктөр айтылат. Ал эми кээ бир түрлөр ашыкча көбөйүп кетсе, сөзсүз түрдө чөйрөгө зыян алып келерин эскерткен.

Улуу ойчул Калыгулдун да экологиялык мааниде көрөгөчтүк кылып айтып, “тоолор токол болуп, от чыкпай жер такыр болорун” айтып кеткен. Анын илгери эле келечекти жоруп айтып кеткен сөзү бүгүн далилденип отурат. Мал жаюу жана башка чарбалык иш-аракеттердин натыйжасында көп жерлерде чөп каптоо катуу тапталып-тебеленип, токойлор кыйылып, такыр ландшафттар пайда болуп жатканына баарыбыз күбөбүз.

Ошентип, элдеги этикалык-моралдык ченемдер (социалдык, адеп-ахлактык тыюулар, өзүн алып жүрүү эрежелери ж.б.) билим берүүчү-тарбиялоочу кызматтарды аткарып келет. Жаш муун бала кезинен эле сабак болуучу турмуштук мисалдардын негизинде жаратылышка, анын байлыктарына этияттык менен мамиле жасоого үйрөнүп, экологиялык жүрүм-турум калыптанган. Мына ушундай турмуштук калыптанууларды азыр да улантуубуз зарыл деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Шүкүров Э.Ж. Маданият, жаратылыш, адат. -Бишкек, 2011. -59 б.
2. Толобаев М.Ш. Экологическая ценность как объект философского анализа. Автореф. канд. философ. наук. - Бишкек, 2011. -24 с

Рецензент: д.филос.н.,доцент Каныбекова В.Б.